

КНИГА ПРО ЗЛОЧИН БЕЗ ПОКАРАННЯ

*(Eugeniusz Misilo. Obóz "Jaworzno". Zbrodnie nieukarana. Ukraińcy i Polacy w Centralnym Obozie Pracy Jaworzno (1947 – 1949)
Archiwum Ukraińskie, Jesionowo, 2022. 1016 s.)*

Монументальну публікацію д-ра Євгена Місила про польський концентраційний табір «Явожно» треба привітати з відкритими руками. Хоч про це місце злочину з різних причин знав чи не кожен українець у Польщі, за комуністичної влади про нього не можна було говорити й писати, подібно як в Україні не можна було говорити про Голодомор. Згодом про Явожно писали різні автори. Можливість вшанувати жертви концтабору трапилася після падіння комуністичного режиму в Польщі. Перше урочисте Богослужіння у Явожні для вшанування замучених тут українців відбулося 27 вересня 1992 року в присутності родин закатованих і колишніх в'язнів концтабору. Про це подбало Об'єднання українців у Польщі. Ця традиція продовжується досі. 23 травня 1998 року з пошаною до жертв концтабору, замучених в роках 1943–1956, в Явожні відкрили пам'ятник у присутності Президентів Польщі та України – Александра Квасневського й Леоніда Кучми та інших державних діячів. З цієї нагоди прем'єр Польщі Єжи Бузек м. ін. сказав: «Недалеко ледве остиглих крематоріїв Освенціма і Бжезінки кати, які привласнили собі право діяти від імені польської держави, творили новий концентраційний табір, жертвами якого за понад десять років стали поляки, українці та німці». Проект пам'ятника виготовив Богдан Боберський. Біля нього тепер щороку вшановують жертв ненависти та насильства. До цього шляхетного діла прислужився й автор рецензованої публікації.

Прискіпливий дослідник, яким виявився автор цієї книги, пише що всупереч твердженням, пам'ятник жертвам, яких немов собак закопували без трун, не стоїть на місці їхнього вічного спочинку, а таборовий цвинтар, на якому в безіменних ямах закопали понад 4000 німців, сілезців і понад 162-х українців, знаходиться в іншому місці – кількесот метрів далі. Чому ж тоді упродовж багатьох років влада говорила рідинам жертв, що саме тут є гроби їхніх родичів? Чому прокурори Комісії переслідування злочинів проти польського народу в Катовіцах під час слідства, що тривало майже 15 років, не встановили правдивого місця злочину на жертвах концентраційного табору? Це, тим більше, що в Явожні та біля Явожна живе чимало в'язнів і вартових табору; не подбано про опіку над цвинтарем, як одного з найцінніших доказів у справі здійснених злочинів? Чому не здійснено ексгумації жертв злочину? Подібних питань можна ставити більше...

Вдумливий читач, напевно, питає, хто ж цей прискіпливий дослідник, що так багато знає, тож дозвольте написати дещо про нього. Євген

Місило – талановитий дослідник минулого українців у Польщі та національної політики польських урядів у ХХ столітті. Він народився на польському засланні на Ольштинщині, але його батьки (обоє з польсько-українських родин) походять з Ярославського повіту на Закарпатті. Під час і після студій був активним співтворцем українського студентського руху в Польщі, редактором кількох публікацій. Понад десять років працював у Польській Академії Наук (ПАН). 1990 року створив центр документації польсько-української проблематики – Український архів. Д-р Є. Місило – автор і співавтор багатьох книжкових публікацій та десятків статей, присвячених історії українців у Польщі, українському підпіллю, комуністичним репресіям, УГКЦ і жертвам польсько-українського конфлікту. Окрім Польщі, публікації Є. Місила появились в Україні, Німеччині, США та Канаді. Можна сумніватися, чи хтось у Польщі написав більше про польсько-українські відносини, як автор рецензованої публікації.

Є. Місило зізнається, що пише з пошани до правди, з любови до історії. Більшу частину свого життя присвятив документуванню історії українців у Польщі; пошукам матеріалів у досі засекречених архівах; нагромаджував і публікував спогади свідків історії, зберігав від забуття імена членів українських підпільних організацій; тих, що загинули і тих, кого засудили до смертної кари в комуністичних тюрмах Польщі. Автор відновлював пам'ять про українців і поляків, запроторених у концентраційному таборі в Явожні та в інших польських катівнях після Другої світової війни. З цього приводу польський вчений проф. Анджей Пачковський з Інституту політичних студій ПАН написав: «Д-р Євген Місило – один із найкращих експертів історії України та українців і польсько-українських відносин у ХХ столітті. Його джерельні публікації прекрасно підготовлені...».

Офіційна назва концтабору в Явожні була така: «Центральний табір праці». Насправді це була центральна катівня. Під час Другої світової війни німці влаштували тут філію концентраційного табору Авшвіц (пол. Освенцім) – Біркенау. Польська комуністична влада використала таборівні бараки ще до капітуляції Німеччини. Спочатку запроторювали туди сілезців, німців і німецьких полонених, а також членів польського збройного антикомуністичного підпілля, а від 1949 до 1950 р. польських малолітніх злочинців.

Рецензована публікація – книга пам'яті українцям і полякам, яких мучили або замучили в цьому понімецькому концтаборі в 1947–1949 роках у висліді злочинної військової операції «Вісла» під приводом співпраці українського населення з Українською повстанською армією. Концтабір у Явожні став місцем мучеництва українців. Тут над ними несамовито знущалися і мучили польські вартові, «капо» та службовці

комуністичних органів безпеки, які виснажували їх голодом, биттям і приниженням їхньої національної гідності.

Автор поставив перед собою завдання дослідити, хто ж були ув'язнені за дротами концтабору, звідки родом, якого віку, якої професії та як їх звали. Хотів відповісти на питання скільки їх, коли і чому закатували, замучили голодом, щоб у висліді споневіряні, голі тіла кинути до безіменних ям, викопаних поблизу на таборовому цвинтарі в лісі «під соснами», по яких досі не залишилося навіть сліду. Тим, хто пережив таборові страхоття, заборонено про це говорити. Похоронивши знівечені тіла, влада бажала затерти сліди цього злочину.

Д-р Євген Місило бажав віднайти прізвища злочинців, сторожів, «капо», слідчих Уряду безпеки, суддів і катів, що виконували вироки смерті. Із поставленим перед собою завданням впорався знаменито – настільки, наскільки йому вдалося роздобути бажану інформацію. З накопиченого впродовж багатьох років матеріялу підготував три книги. На рецензовану публікацію склались біографічні замітки 3871 в'язня, які потрапили до концтабору під час операції «Вісла». Прізвища запроторених опубліковано в географічному порядку – за воєвідствами, повітами й місцевостями, в яких ув'язнені жили до часу виселення або запроторення до Явожна. Це дозволить родичам і нащадкам в'язнів знайти про них бажані відомості, а дослідникам відкриє повніший образ репресій супроти українців у Польщі після Другої світової війни на Закарпатті.

Чимало місця й уваги автор присвятив описові віднайдених в архівах джерел, з яких використав бажані відомості. Це була таки наполеглива й велика праця дослідника, бо не всі матеріяли збереглися; деякі доцільно знищено, інші загубились, а ще інші перенесено в інші місця збереження. Як пише автор цієї публікації, прізвища слідчих, з малими винятками, досі були практично незнані. Їхні злочинні дії ніколи не були засуджені, а жертви їхнього злочину ніколи не діждалися реабілітації та справедливості.

Табір у Явожні був найбільшим концтабором у післявоєнній Польщі, але не єдиним. Оцінюють, що тоді в Польщі існувало щонайменше 570 таборів різної величини і різного призначення. Комуністична влада постійно замовчувала наявність концтаборів у Польщі. Переконувала в цьому й інші держави. Коли 1993 року ми з групою представників американського суду в Скрантоні, Пенсильванія, відвідували гітлерівський концтабір в Освенцімі, я говорив їм про сусідній польський концтабір у Явожні, в якому після війни мучили українців, але вони не могли цьому повірити.

Перший транспорт із 17 українськими в'язнями прибув до Явожна 9 травня 1947 року. За дроти концтабору загнали біля 4000 осіб – українців, поляків і понад 800 жінок і дітей. Ув'язнення у концтаборі цивільних українців і застосовані проти них тортури, смерть десятків осіб у

висліді виснаження, голоду, хворіб, насильства і биття, створили з Явожна один із трагічних символів польської післявоєнної політики супроти непольського населення, – підсумовує автор.

Ув'язнення українського цивільного населення у концентраційному таборі Явожно пов'язане з рішенням Польської робітничої партії від 29 березня 1947 р. про цілковите і примусове переселення (у тому й мішаних українсько-польських родин) під претекстом ліквідації УПА та ОУН на польські понімецькі землі з метою швидкої колонізації та винародовлення, мовляв, Польща має бути лише однаціональною державою, а при цьому треба домогтися фізичного знищення українського збройного підпілля і цивільних структур ОУН. Автор пише, що рішення про створення концтабору для підозрілих українців прийнято п'ять днів перед початком операції «Вісла». Здійснення такої операції під конвоєм війська й міліції та загонів безпеки мало всі ознаки депортації, а не переселення. Людей, яких не змогли насильно депортувати в попередніх роках до радянської України, тепер за дві години викинули з рідних хат, везли у незнане як злочинців і розселили по кілька родин на великих просторах поміж польським населенням без права повернутися додому. Засоби масової інформації повідомляли, що везуть страшних українських злочинців. Над ними встановлено поліцейний нагляд. Майже десять років українцям довелося жити у жахливих умовах без рідної книжки, школи та церкви, без рідного друкованого слова... Тих, хто всупереч забороні повернувся до рідної хати, щоб узяти щось необхідне з собою, на рідне поле, щоб зібрати посіяне ними збіжжя, місцева міліція арештувала, передавала убекам, а ті запроторювали їх до Явожна.

Зловлених партизанів УПА катували в різних тюрмах, а згодом у концтаборі Явожно. Остання група полонених 112 українців прибула до Явожна 22 травня 1948 року з Кошиць, що на Словаччині. Це були полонені на Чехословаччині вояки УПА і члени цивільної мережі ОУН. Автор наводить точну статистику арештованих у поодиноких повітах і змальовує важкі умови, в яких перебували запроторені до концтабору. У Явожні запроторено точно 3936 осіб української національності, в тому числі 823 жінки та кільканадцять дітей.

Найбільше в'язнів було з Ряшівського воєвідства – 2726, які до часу арешту жили в 473 населених пунктах на терені 13 повітів. З Люблинського воєвідства в таборі були 854 особи зі 162 місцевостей в шести повітах. З воєвідства Краківського запроторено 160 осіб з 33 місцевостей у двох повітах і з міста Краків. Меншу кількість в'язнів привезли з інших воєвідств. Згідно зі статистикою, яку наводить автор рецензованої книги, у концтаборі Явожно був 21 учитель, 2 лікарі, аптекар, 2 інженери, керівник копальні нафти, фіякри з Криниць та Гданська, актори театру з Чесанова; кільканадцять колишніх вояків Польського війська та ветерани Червоної армії; були й колишні в'язні гітлерівських концтаборів і поль-

ського санаційного концтабору Береза Картузька та кільканадцять лемків – в'язнів австрійського концтабору Талергоф. За дротами Явожно було й 27 священників – 22 греко-католицькі і 5 православних.

Основну масу запроторених у концтаборі Явожно творили українські селяни, а деколи цілі родини з жінками й дітьми, напр., із села Добра Шляхецька, пов. Сянік, у таборі каралися 92 мешканці, серед них 21 жінка; 98 осіб привезли із села Вербиця Томашівського повіту, а з сусіднього села Гребенне до табору потрапило 87 осіб.

Запроторення українців до концтабору Явожно було рішенням політичним, позбавленим правних основ. Було зовсім тайне, ніколи не опубліковане у Збірнику законів; не подано його до відома в засобах масової інформації. На практиці арештування українця і заслання до концтабору в 1947 році залежало тільки від волі командирів полків і дивізій. До табору найчастіше можна було потрапити «за співпрацю з УПА» або «за поміч УПА харчами».

Є. Місило змальовує жалюгідну картину життя в'язнів у концтаборі Явожно. В'язні спали по двоє на триповерхових дерев'яних нарах, на голих дошках, в одязі, в якому потрапили до табору. Вдень не можна було сидіти чи лежати на нарах. Голодні, спрагнені, виснажені фізичними навантаженнями, биттям на допитах і знущанням вартових та «капо», стиснені на невеликому просторі, мусили весь час стояти у визначеному місці. Не могли також говорити, а коли ж говорили, то тільки польськи. Говорити українською мовою було заборонено.

Одною з причин високої смертності серед українських в'язнів були фатальні санітарно-гігієнічні умови. Протилежно до німців, українці в таборі не могли йти до лазні, не мали рушників, не міняли білизни ані одягу, не могли ні купатися, ні випрати білизни. Люди вмирили з голоду і виснаження. Тих в'язнів, що під впливом катувань призналися до співпраці з українським підпіллям, судив військовий суд у Кракові. Цей суд засудив разом 558 осіб, серед них 93 до смертної кари і 465 на довголітні каторги. Між ними було 89 жінок. Від кари звільнено лише 28 осіб – майже всіх поляків, звинувачених у співпраці з УПА, яких боронили приватні адвокати та їхні родини.

Найчастіше причиною смерти в'язнів у концтаборі було брутальне биття під час слідства. Багатьох закатували вартові або «капо». Не стерпівши биття, молода жінка кинулася на електричні дроти. Внаслідок знущань у таборі загинули 162 особи, серед них п'ять жінок, троє немовлят і один греко-католицький священник. Разом число жертв українців і поляків в таборі виносить 231 особу, а разом із замученими там німцями, сілезцями та німецькими військовополоненими – понад 6000.

У 1990-х роках українці в Польщі домагалися від демократичного уряду відшкодувань для колишніх в'язнів концтабору, але слідство перекреслило їхні шанси на будь-яке моральне та матеріальне відшкоду-

вання. У висліді українці і поляки – жертви сталінських репресій – залишилися єдиною категорією громадян Польщі, яку правно позбавлено права до визнання їхніх терпінь. Влада незалежної та демократичної Польщі, яка по 1989 році засудила гітлерівські та сталінські злочини, досі протриває визнанню українців і поляків, ув'язнених у Явожні під час операції «Вісла» за жертви комуністичних злочинів і жертви проти людськості. Така дійсність підтверджує слушність автора, висловлену в заголовку книжки: Злочин непокараний. Про те, як важко українцеві в Польщі добиватися правди та справедливості, чи не найкраще знає д-р Євген Місило.

Злочинці, що катували українського селянина й інтелігента та безкарно знущалися над ним досхочу в польських тюрмах і в таборі Явожно, отримали пенсії та нагороди, аякже. Їх виправдали комуністичний і демократичний уряди, а польському громадянину українського роду таки відмовили в рівному праві на справедливість. Що ж, як писав Тарас Шевченко, лише в своїй хаті і сила, і воля. Саме цю волю нині відчайдушно боронять на фронті з російськими загарбниками найкращі сини і доньки України.

Безперечно, своїм садизмом супроти українців та ще й громадян Польщі, держава не може бути горда, але й не може вічно приховувати злочину, бо, як говорить наше прислів'я, правда, як олива, все наверх виходить, навіть після 75 років.

Щоб дати читачам найповніший образ того, чим для українців Закерзоння був концтабір Явожно та що діялось у ньому, д-р. Є. Місило витратив дуже багато часу та багато виснажливої праці. Зібраний у книзі матеріал свідчить про велич його дослідницьких зусиль і невпинну послідовність у намічених ним цілях. Слід пам'ятати, що за десятки років з цього світу відійшло багато жертв знущань – свідків злочину; послідовно затиралися сліди про Явожно; губилися або знищувалися документи в багатьох архівах. Автор не пише про те, скільки бюрократичних перешкод треба було подолати, щоб здобути розміщені там матеріали. Про те можна лише здогадуватись. Перевіривши величезну кількість усяких архівних документів, автор не називає жодного, що говорить хоч про спроби Польської Римо-Католицької Церкви боронити українців Закерзоння перед ганебною депортацією під час і після операції «Вісла». Це підтверджує істину, що на такий жест доброї волі ця інституція ніколи не спромоглась. Задля власної користи вона солідаризувалася з апаратом насильства.

Створений автором Український архів напевно був дуже помічний. З різних причин не так легко було зібрати свідчення від колишніх в'язнів концтабору. Після багатьох років, що минули від того часу, деякі прямо боялися говорити про таборіві страхіття. На основі зібраних матеріалів автор дає нам широку статистику репресій проти українців і тих

поляків, яких підозрювали у співпраці з українським підпіллям. Читач багато довідається про життя запроторених у бараках, про жахливі санітарні умови та харчування, постійні фізичні вправи, якими виснажували людей та безперервне катування в'язнів. І це не все. Нащадки знайдуть у книзі чимало даних про своїх рідних, друзів і знайомих; побачать їхні світлини та чимало історичних фотографій із життя українців на Закерзонні.

Публікацію ілюструє і збагачує 35 копій різних документів і разом понад 660 чорно-білих світлин, майже 4000 біографій в'язнів, збір спогадів і свідчень, що їх зібрали прокурори Інституту національної пам'яті, план концтабору, а на зворотних сторінках книги – табло 140 світлин в'язнів Явожна. До речі, на обкладинці книжки видніє фото Михайла Ланчука – одного з наймолодших в'язнів концтабору.

Рецензовану книгу доповнює список 112 членів українського підпілля, депортованих з в'язниці в Кошицях до концентраційного табору в Явожні. Біля кожного прізвища позначена дата і місце народження, професія і тюремний номер.

На закінчення йде подяка багатьом людям – українцям і полякам – усім, хто допоміг йому в дослідній праці й тим жертводавцям, що допомогли йому видати книжку, серед них і Посольству України в Польщі та Польсько-українсько-канадській стипендіальній фундації «Калина». Це ж бо завдяки співпраці та допомозі багатьох інституцій та поодиноких осіб у Польщі та поза нею перед нами бачимо велику настільну книгу кожного українця-закерзонця, що зберігає від забуття прізвища в'язнів концтабору в Явожні та повертає їм належну пошану, – підсумовує автор.

Далі слідує індекс особовий, що охоплює прізвища всіх в'язнів табору та номери сторінок, на яких знаходимо дані з їхньої біографії або короткі згадки про них; індекс джерел, фотографій, що публікуються в книжці. Цей індекс інформує про джерела 640 світлин і 20 копій документів з номерами сторінок у книжці. Крім того, книгу доповнюють індекс географічний та список найважливіших скорочень. Така наукова послідовність дозволить читачеві легше знайти бажані йому інформації.

Оскільки тиражу книжки не зазначено, можна здогадуватись, що він не великий. Можна б сподіватися, що ця книга, написана польською мовою, буде продаватися у польських книгарнях, що дійде до польського читача та знайде належне їй місце в польських бібліотеках. Тим паче, що вони переповнені ще післявоєнною антиукраїнською літературою, якою користуються студенти в школах часто як обов'язковою лектурою. Книга Є. Місила допомогла б полякам пізнати правду та краще зрозуміти своїх українських сусідів і встановити кращі відносини між нашими народами. На жаль, представлена в книзі правда багатьох в очі коле. Ще не всі дозріли до сприйняття правди. За правду не все нагороджують, а часто й карають.

Коли появилoся перше видання книжки Євгена Місила під назвою «Аксја Wisla 1947», автора негайно звільнили з праці в Польській академії наук, а після другого видання цієї книжки, д-р Є. Місило вже ніде не міг був знайти праці, навіть на автозаправці чи в кухні. Щоб заробити на хліб щоденний, йому довелося їхати на заробітки до Німеччини. Проте автор ніколи не переставав писати.

Свою книгу дослідник розповсюджує переважно самотужки. Охочі купують її в домівках ОУН, у прицерковних салях і прямо біля церков. Люди, а також і священнослужителі, вітають автора з успіхом, купують книгу пам'яті про в'язнів концтабору, радіють, що вона нарешті появилася. Одначе, не всі. Бувають і винятки. Деякі греко-католицькі священники (напр. у Білому Борі) не дозволили авторові «торгувати» біля церкви, а на щорічному православному відпусті на горі «Грaбарка», на якому був і московський патріарх, прогнав його якийсь бородатий монах, мовляв, без його згоди не можна продавати книжок.

Автор зізнається, що прибуток з продажу рецензованої книжки використовує на видання другого тому *Obóz «Jaworzno». Zbrodnia nieukarana*, присвяченого трагічній долі 558 в'язнів, яких після жорстокого слідства вивезли з концтабору до в'язниці Монтелюпі в Кракові. Там їх окремо судив військовий суд, при цьому майже сотню з них – до смертної кари.

Велика дослідна праця автора не лише заслуговує на пошану читачів до нього, але й на необхідну підтримку всіх чесних людей – українців і поляків, заслуговує на щире слово пошани від усіх українців. Слід подбати, щоб увесь матеріал, що його зібрав дослідник Євген Місило, якнайшвидше був опублікований. Ми довго чекали на появу книги *Obóz «Jaworzno». Zbrodnia nieukarana*. Було б дуже бажано, щоб після війни в Україні вона вийшла також українською, а також і англійською мовами.

Микола Дупляк, м. Чикаго (США)